

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: הסופר ופעלו

עמנואל בן-גריון

א

הספרות העברית העתיקה היא אחת הקדומות בספרות העולם, ואילו הספרות העברית החדשה — אחת הצעירות ביותר. את תולדותיה של זו האחרונה מונים אלה למן הופעת המשורר והמיסטיקן משה חיים לוצאטו ואלה — למן בן-מנחם, אבי ההשכלה, ובני דורו; שניהם מאישי המאה ה-18. אך דומה כי התחלתה האמיתית חלה רק עם חידוש הפרוזה הסיפורית, ברומן "אהבת ציון", היינו באמצע המאה ה-19. תור הזהב של הספרות העברית החדשה התחיל מכל מקום להצטייר כממשות בשנות המעבר מן המאה ה-19 למאה העשרים, כאשר הופיעו אחרי יל"ג ביאליק וטשרניחובסקי בשיר, ואחרי מגדלי, סמולנסקין ולילינבלום — מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בסיפור.

כשם שרציפות קיומו של העם היהודי, במשך יותר משלושת אלפים שנות שמירתו על זהותו מהווה חידה ואין פתרונה אלא בהגדרתה כנס תולדתי ודתי — וכיוצא בזה, נס בתוך נס, תיראה התהוות הספרות העברית החדשה כספרות לאומית על אדמת נכר, כמאתיים שנה לפני קום המדינה העברית וכמאה שנים לפני חידוש הדבור העברי. והרי היא היתה ומהווה סימן ואות של מבשרי תחיית-העם העתיד לשוב אל מולדתו ולדבר בלשון אבותיו.

בלא ספק השפיעו גם סיבות חיצוניות שהזמן גרמן על ההתפתחות או — ביתר דיוק — התמורה הזאת. התודעה הלאומית המחודשת — לאחר ימי-ביניים ארוכים של שלטון-ללא-מצרים של הרבנות ברחוב היהודי — תנועת אהות היא להתעוררות הלאומית החילונית בארצות המערב בשנות המעבר ממשטר פטריארכאלי לעידן המודרני. אך קביעת עובדה זו של יחסי-גומלין בלתי מפורשים בין התחדשות הרוח בעולם לבין רוחות מנשבות בישראל, אין בה כדי למעט את ייחוד אופיה המופלא והמקורי של המהפכה העברית, אלא דווקא להדגישה ולהמחישה. ביתר-עוז תעלה איפוא השאלה הן לגבי שורשי המהפכה הזאת והן לגבי תנאיה ההיסטוריים. שכן שאלה זו — שאנו קוראים לה בפשטות: השאלה היהודית — היא שאלת בינה-בעתים, בינה בדורות, ואינה לא שאלה ריטורית או עיונית גרידה, אלא מוצאה ומבואה ראיית-נולד תרתי-משמע, לשון-עבר ולשון-עתיד. להלן ננסה להעלות את דמותו של מי"ב, כסופר-שואל וכמספר-רואה, וקורא הדור וקורא הדורות.

ב

בתולדות עמנו נודמו אנשי דת והגות בהצטלבות דרכים ותקופות שנבדלו באופים ובדעותיהם; נפלה היה גורלם ושונה יחס היהדות אליהם. ביניהם שניסו לפשר בין התיאולוגיה והפילוסופיה, וכאלה שמצאו את קברם "מחוץ לגדר", עד שהתודעה הלאומית למדה לאמץ גם אלה וגם אלה. בתקופה החדשה שימשו משל לאנשי הגות, שעל אף חילוקי הדעות ביניהם, אפשר למצוא בהם כעין השלמה הדרית: אחד העם וברדיצ'בסקי.

הופעתם, בעת ובעונה אחת, היא בוודאי מאותות הזמן אותו הזמן אשר גם התגלותם בו זה אחר זה של הס, פינסקר והרצל אינה מקרית. אך בשעה ששלושה האישים, מבשרי הלאומיות היהודית, באו מן החוץ, הרי הוויכוח בין אחד העם ובין מ"ב היה ונשאר פנימי, מוסב על עצם השאלה היהודית ופיענוחה הלכה למעשה. המדובר בוויכוח, או בהתנצחות, שמבחינת שיקול ושיפוט לא תיתכן הכרעה בו, ומשום כך גם אין מקום לקבוע מי ניצח את מי... שני הסופרים גם מאוחדים היו בהסתייגותם הן מן 'המעשים' והן מן 'העושים' למיניהם. אך בתור מתווכחים לשם שמים זכותם שווה ואמיתם אתם, גם היה לכל אחד יתרון על השני... אחד העם כסופר והוגה, עקבי במחשבתו ובהיר בניסוחה, קרא בספר ההיסטוריה קריאה מסודרת, אובייקטיבית וישירה; מ"ב כמשורר והוגה, קרא בין השיטין של המסורת ושל התולדה, גילה סתירות ואף הוא עצמו לא נשאר במקום אחד קבוע ועומד. אחד העם הסיק מסקנתו ההגיונית מנתונים שמהימנותם היתה לו למעלה מכל ספק; מ"ב הגיע להערכותיו תוך כדי עיון בנתונים לכאורה יציבים ובלתי משתנים. אחד העם יודע להשיב, מ"ב תוהה על התשובה. אך, מעבר לנתונים המהותיים, הן בגישה והן במוג, משותפת לשניהם התחושה הנוגה של היבדלי. לא תעבור את הירדן הזה — אפילו עברת.

ג

את אמיתו של מ"ב אפשר לתמצת במשפט אחד, בלשונו: היהודים קודמים ליהדות, וכן גם אפשר להקיף את ראייתו התולדתית באבחנה אחת, והיא: שהתורה-שבכתב והתורה שבעל-פה אינן אחת אלא שתיים. עולם התנ"ך ועולם התלמוד, לדידו שני עולמות הם והערכים הרוחניים-דתיים שנשאו וחיזקו את בית ישראל בימי הגלות, אינם זהים כל-עיקר כאלה שנפחו בו כוח ועוז בימי שבתו על אדמתו. בראייה והערכה זו, או: אם להשתמש במונח המסורתי שהוא אימץ לו בכיקורתו — **בהבדלה** זו בין בית-המקדש לבין בית-המרדש, כמציאות וכמושג, אין בה שלילת הרבנות כשהיא לעצמה — כבודה במקומה, שהוא זמנה. בהליכתו לאור ההשכלה, שהצילה אותו גוף ונפש, כתב מ"ב הצעיר ספר-כריתות לרבנות, שכמעט והרסה את נעוריו, שלו ושל בני-גילו; אך במרד המחשבתי שלו העמיק, חתר להגיע אל השרשים, והמסגרות שבהן הלבישו וביצרו אבותיו את אמונתם ניראו לו כהתהוותן כיצירות-לשעתן, אשר אי-התאמתן למגמות ההווה והעתיד של האומה אינה פוסלת אותן. כך למד — ולימד — להכיר את היהדות ההיסטורית על גילגוליה ותמורותיה במרוצת העתים והגזירות, גם כשרשרת של ערכים אשר העם הנודד יצרם מתוכו והעניק להם שלטון אבסולוטי עליו, ושבירת הכבלים, הצורך לחידוש העם על אדמתו, החזרה ההכרחית אל המציאות הטרומ-רבנית, התביעה לדלג על תקופות-הביניים ולקשור, בלי מעבר, ראשית באחרית — בכל אלה אין כדי לתת דופי בערכי-הביניים האלה כשהם לעצמם... כך אנו רואים את מ"ב, אשר כחלוץ ספרות-התחייה וכמעמיד בפני בני-זמנו כאתגר את הכרירה: "הכל בידינו! יהודים אחרונים אנו או ראשונים לגוי חדש", כמנתח את האחרונות, על כל גילוייה, כדי לעמוד ולהעמיד על סימני הראשונות המתבקשת.

היו שהסבירו את פנייתו, במחצית פעילותו הספרותית, אל האגדה שעתידי היה להיות גואלה ומחזיר עטרתה ליושנה, כסימן להשתנותו מ"אפיקורוס" ל"בעל תשובה". אך שני הבינויים האלה כאחד אינם "תופסים". מלחמתו ברבנות היתה מלחמת-מצוה, מעמיקה מדי להיות כפירה. ואילו כניסתו לפרדס האגדה

והתייחדותו אתה, היתה ממש מחוייבת ויכוחו הקשה עם עולם ההלכה. מן הבחינה המוסרית אגדה זו — כפי שמיי"ב חפר, חשף ודובב אותה — מייצבת את היהדות הנשמטית, לא זאת הגורסת, למשל, "שלא עשני אשה", אלא זו אשר חשה ויודעת כי יש ודמעתה האשה קודמת לתורת האיש; ומן הבחינה הספרותית הרי חזון השירה-בפרוזה, הנחבא אל הכלים של ספרי מצוות וטורי דינים והנהגות בימי-הביניים, זרם — כמעט בחשאי — דרך צנורות האגדה. מיי"ב הטיל ספק בכוחו של העם להתחדש, ואפילו ברצונו להתחדש. הספק הזה, שביטא אותו ביאוש הולך וגובר, מעורטל מכל אשליות, השפיע השפעה מדעת על חלוצי העליה השנייה והשלישית שראו עצמם תלמידיו של מורה שחינך דרך תוכחה. במאמר מוסגר יש כאן לציין, כי מיי"ב לא ידע כלל על ההדים שעורר בלבבות הדור ההוא של מגשימים. "בודד במערבו" כפי שהיה מגדיר עצמו, היה ונשאר לבדו עם ההכרה, כי אין תקוה, ורק התודעה הזאת, העצמית-אישית, עילה לחקירותיו וליקחן גם יחד, חיזקה והחזיקה אותו.

ד

דברו הראשון של מיי"ב היה ערעור, כעין קריאה למרד בסבל הירושה במובן הרוחני והמעשי. שלילת הגלות לא תיתכן תוך כדי המשך ההחזקה באותם הכוחות והקניינים שנשארו את העם בזמן הגלות ובזאת האריכו את הגלות. ולא ה"גויים" אשמים ביסורי ישראל, אלא ישראל הוא שהמיט את הגזירות על עצמו כמו ידיו, בכחרו לחיות בין האומות, אף לנוע על עצים שנטעום האומות. ביום צאת הגולים מארצם חדר העצב אשר אין מרפא לו בגופו ובנפשו של ישראל. והתרבות הרבנית של ימי-הביניים — ובדומה לה גם חכמת-ישראל בזמן החדש — באו להקנות לעם אשלייה של קיום-עצמי, של ממלכת-רוח מדומה. אך ביקורתו של מיי"ב — הספרותית, החברתית, ההיסטורית — לא הסתפקה באבחנת "שורש הרע": היא העמיקה ותהתה על מהות השורש עצמו. עיוניו בכל גילוייו של רוח ישראל — שמכל הזמנים ומכל הזרמים, הדתיים והחילוניים למיניהם — הביאוהו לידי בדיקתם-מחדש של המקורות גופם, כולל הקדומים ביותר. אין פתרון לשאלת-ישראל אלא אם כן ננסה להבין מניין באנו ומה היינו. והרי גם בימי-קדם לא היה העם מחנה אחד. אם תמצאו ואמרתם: מיי"ב המאוחר היה עוד קיצוני מיי"ב המוקדם, אשר לאו דוקא בביטוי אלא בגישה ובמסקנה. הסימן הבולט במיי"ב הסופר היא רב-צדדיותו. הוא היה פילוסוף ותיאולוג, מנתח-מקורות (כחוקר תולדות) ומצרף מקורות וגואלם (בספרי-האגדה שלו). דורש רשומות ומבקר ספרותי, סופר ואמן. אך האחרות בריבוי-תפקידים זה מתבארת, במקרה המיוחד שלו, בעובדה שהיהדות עצמה היא רב-צדדית ביותר, אם גם תטען לאחדות. אפשר לומר, כי כל גילוייה וגוני-גוניה של יהדות זו חיו בקרבו חיים לגיטימיים אלה לצד אלה או אלה נגר אלה. מלחמתם של המתנגדים בחסידים, של הרבנים בקראים, של הפרושים בצדוקים, של שבי-ציון בשומרונים — לא הוכרעו לפי דעתו הכרעה חד-משמעית, ויש לחזור ולהאזין שוב לשני הצדדים.

ה

נקודת-המוצא, האחיזה, והכובד של דיוניו והשגותיו של מיי"ב היא הספרות, ספרות ישראל, שנשתמרו בה תעודותיו ההיסטוריות, הדתיות והיצירתיות של העם בארצו ובארצות הגולה, לאורך זמנים. נכללת בה כדבר המובן מאליה הספרות היפה החילונית, שבצמחו לקח בה חלק ומעורב היה בה כולו. מן הראוי

להזכיר כאן כי ויכוחו של מי"ב עם אחד העם, שנסב בעיקרו של דבר על טאלת הלאום, התחיל בשאלת הספרות (לעומת הצטמצות "תעודת השילוח" טען מי"ב אז להרחבת גבולות הספרות ופתיחת שעריה לרוח העמים). אך מי"ב פרש את רשתו בים הרחב של ספרויות ישראל כולן.

הערכה מחודשת של העבר הרחוק, ימיו ההירואיים-ארציים של עם העברים, והרצון המלוכד לחדש את פני-העם ולהיות שוב לעברים כפי שנועדנו-נוצרנו להיות מקדמת-דנא — השניים מחייבים, לכאורה, מסקנה אחת: הסתייגות מספרות הגלות במקביל לשלילת-הגלות. אך ספרות-הביניים העצומה, כפי שהלכה ונוצרה, התקבלה והתבצרה, נושאת בקרבה (בתוקף הקשר ה"משפחתי" - דורי שבין נושאייה לבין אבותיהם וחבוי בתוך תאיה וגנוז במכמניה) שרידי עדות-שבורתם של דורות-בראשית שזרועם נשברה, ניתנים גם לקריאה אחרת, לא כחוקים ומשפטים, אזהרות ומצוות ופירושיהן מחייבי הדורות לדורות, אלא ממש כעדויות, כתעודות האומרות 'דרשני' ובראש וראשונה: הכירני פנים.

בהוצאת כתביו הסופית הקדיש מי"ב ספר שלם מבין תשעת ספרי מאמריו — "חוקים וספרים" — לספרות הנקראת תורנית; חיבור המלמד גם לדעת, לתוך אילו פינות שכוחות של מורשת ישראל האיר בפנסו. קריאה "תעודית" זו, בקנה-מידה רחב ביותר, משתקפת מליקוט הטכסטים של ספרי האגדות שלו אשר את החומר שלהם מצא, ליקט וצירף מתוך מאות מקורות. כיוצא-בזה, ועוד ביתר-עוז, מתגלית זיקתו למורשת זו מכינוסו מובאות אין-ספור כאסמכתות להנחותיו המדעיות במחקרי-הקדומים שלו. שעה שמבחינת העדות שימשו המקורות ההם מטרותיו הן כבעל-כינוס מקורות והן כמבקר ומנתח אותם כדי לעמוד על משמעותם — היתה עצם התורעותו אל הספרים המסורתיים האלה אישית ביותר; כמעט הייתי אומר: כל אחד שימש לו חויה בפני עצמה.

בעירות ישראל, כפי שמייב מתאר אותן בספוריו, נועדו גם בעלי הבתים למיניהם, בנעוריהם, שנשכחו מלבם, שהפליגו לאחר מכן בים המסחר ושקעו בעמל הפרנסה הקשה — להיות למרנים, ולא אחד מבין אלה עוד שמר על זכרון אותיות שהחכימו אותו בזמנו ודיברו אל לבו במיוחד. אחד הסימנים, גם אחד מן הסממנים האמנותיים, באיפיון הגיבורים של סיפורי-העיריה של מי"ב (כבר נגעתי בכך לעיל) הוא ביחסם אל ספרים מספרים שונים, איש איש ודרך קישורו בחיבור רבני זה או אחר, בהעדפתו שיטה למדנית זו או אחרת, בהתקרבו לרשות-קודש זו או אחרת. ומי"ב עצמו, שגדל על ברכי הרבנות, ונתפס להשכלה וחזר וגילה את החסידות והחל לחקור ולדרוש בכל השכבות, הסוגים והכיוונים שקדמו לשלבים אחרונים אלה בסולם הערכים הפנימיים של מסורת אבותיו — חפשי בדעותיו כמעטים וספורים, ויחד עם זאת מצוי בקשר מתמיד עם נחלת היהדות כולה — היה לגובה-עדות, עדות-שלא-מדעת, של האומה עצמה.

ד

מי"ב רחא איפוא את "הספר" כמשלטי עצמו על העם, כובל אותו ומונע ממנו את הטבעיות, השיבה לחיים טבעיים ושמחת הטבע — ובו בזמן העריך אותו הספר בתור בית-גגונים של נפש העם ואמיתו הנשכחת. כבר ציינו כי לדידו רוח התנ"ך ורוח התלמוד שניים הם ושונים הם, הווה אומר, כי תחיית העם לא תיתכן אלא בשיבה אל התנ"ך ופרידה מעל התלמודיות; אבל רוקא בספרות התלמוד ובספרות הבנויה על התלמוד אפשר וצריך לגלות גם מה שחסר בתנ"ך, אף ממה שקדם לתנ"ך — שרידי קדומים של אמונה טרומית, שחירת התמדת השבט הזה

דרך התקופות ותקוות חידוש נעוריו בהווה גנוזים בהם. מיי"ב גילה קטעי המיתוס העברי הקדום, הנדחה והנדחק עוד בספרי המקרא ונשמר על אף המלחמה בו (שהרי החומר לעולם אינו הולך לאיבוד) בתוככי אותה הספרות התלמודית-רבנית שהרחיקה והתרחקה כל כך מן התנ"ך. קריאתו הביקורתית — הבדלה בתוך הבדלה — מצאה והעלתה את הגנוזים האלה, וכוחו היוצר, כאשר חקירה ושירה משלימות זו את זו, צירף את הקטעים לכלל בנייניו.

נתעכב על שני ספריו הגדולים, "סיני וגרזים" ו"צפונות ואגדות". הספר "סיני וגרזים", ספר פראגמנטארי, לא נכתב עברית במקורו ועבריתו היא, אם מותר לומר כך, פנימית. גופו של הספר מצורף ממאות קטעים מלוקטים בעיקר מתוך הספרות העברית-התורנית שמימי-הכיניים ואילך. מיי"ב מעלה בו, מתוך נככי ההיסטוריה, מסורת דתית-אמונתית ולאומית-תולדתית אשר, על אף היכללותה בספרי קודש, כמסורת זו קשורה היתה בשבט יוסף-אפרים, במקום שכם ובהרים גרזים דורשיה. מסורת זו קשורה היתה בשבט יוסף-אפרים, במקום שכם ובהרים גרזים ועיבל שכלב הארץ, בדמותו של יהושע בן-נון הכובש והמנחיל, בממלכת עשרת השבטים, מלכות ישראל, ובהמשך התולדתי — בהופעת השומרונים וברבקותם בארץ. אבן-שתיה של ברית-קדומים שבין העם לבין אלוהיו היא השבועה — שבועת-התורה בפי הפרשנים — וסימנה-סמלה המילה, אות-הברית. זכרונות-קדומים אלה יונקים עוד מימי האבות מצעדיו הראשונים של אבי-האומה בארץ המובטחת, שהגיע בראשית דרכו בארץ אל מקום שכם — מהתישבותו של יעקב אבינו ובניו באותה העיר ומקבורת יוסף במקום ההוא. עדות מסייעת — הכתב העברי העתיק, שנשתייר אצל השומרונים ואילו בני-יהודה החליפוהו אחר גלות בבל ב"כתב האשורי", והמסורת האסכטולוגית על הופעת משיח בן-יוסף או בן-אפרים קודם הופעתו של משיח בן-דוד, — ועוד כהנה וכהנה.

"סיני וגרזים" לא היה "עוד ספר" בביקורת המקרא ובמדעי היהדות, אלא נסיון ראשון ומקיף לבאר את סתרי המסורת הקדומה בעזרת המסורת המאוחרת; שכן — כפי שהוכיח על-ידי ליקוט החומר וצירופו — הישראליות הקדומה המשיכה להתקיים בתוככי היהדות המאוחרת, ומדי פעם, ובנסיבות בלתי-צפויות, או אפילו חורגות, התעוררה מתרדמת הדורות והוכיחה "נכחות". הספר, שהופיע רק אחרי מות המחבר, לא נודע עד כה ברבים (והוא הדין גם ביתר מחקרי-הקדומים של מיי"ב, כולל מחקריו במקורות הנצרות, שהוצאתם לאור הושלמה רק כעבור חמישים שנה אחרי מות הסופר). אך בכל נסיון לסכם פעולתו של מיי"ב לא יתכן לפסוח עליו, מה גם שהוא עצמו היה מייחס לדברי מחקר אלה חשיבות מעל לכל הישגיו בספרות שהיקנו לו את שמו.

הכרך "צפונות ואגדות", המהווה ענף עצמאי ביצירתו הענפה של מיי"ב, הוא לא רק הגדול והמקיף בחיבוריו (מבחינת הכמות כשליש של נחלתו הספרותית כולה), אלא נסיון יחיד-במינו לרובב את הדורות ולתת להם לספר סיפור קורנתיים ותורתיהם. גם חיבור רב-מידות זה עדיין לא הגיע כלל אל העם שלמענו נוצר. שוב גרמו לכך סיבות חיצוניות. הנוסח הראשון של הספר הופיע על סף מלחמת-העולם הראשונה ושקע במערבולת, שפגעה במרכזי העברית של אז, ואילו ההוצאה הסופית נתאחרה עד לשלוש-ארבע שנים אחרי מותו של מיי"ב, ובשעה שמרכז העברית נדר ממקום למקום, או נאלץ לנדוד. למען השלימות והצדק יש אמנם לציין, כי מפעליו האגדיים המקבילים של מיי"ב, אסופות טכסטים בלתי-מעובדים והגשתם בתרגום בעיקר לקורא הלועזי, הגיעו

אף הגיעו אל הקורא הזה, והם שהיקנו למיכה יוסף בן-גריון (כי בשם זה, כאמור, חתם עליהם) את שמו במערב, ומשום כך גם הקדימה הביקורת הלועזית לעמוד על מהותם, היותם בבחינת "השבת אבדה" הן לספרות עם מוצאם והן לספרות העממית בכללה.

אך "צפונות ואגדות", כיצירת יחיד העומדת לפנינו כעין 'אבן-שמים' בבדידות זוהרת, היא משום השבת-אבירה כמובן שונה. כי תוך כדי סיפורו-מחדש מעשים ומעשיות, לגנדות ומשלים, רשומות מפינקסים ישנים והזיות-דמיון, לקוחים מתוך גנזיהם באשר הם ומפי עלומי-שם בני מועדים שונים — הן לאו דוקא מבחר פנינים אשר כל אחת יכולה לטעון ליחידותה בשלימות המבריקה שלה. שכן כל היחידות האלה — כשמונה מאות במספרן — עומדות בסימן אחד וחשיבותן בצירופן. מ"ב גילה והעלה-הדגים בספר הזה את המיתוס הקדום, הטרומי, של עמו. והמדובר לא רק באגדות-בראשית, שבשער האוסף, אשר קירבתן לרשות המיתוס היא מחוייבת טיבן, ולא רק בספקולציות המיסטיות שרווחו בקרב יהדות הגולה (היינו "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה"): אלא גם, כאשר מ"ב חוזר ומספר מאגדות התלמוד, הוא כאילו חושף ובכך גואל את הלוח המיתית המקנה להן את האלמוות שלהן. "צפונות ואגדות" הן בנין אשר כל לבניה ולבניה בו נושאת את חברתה וחלק לה בבנין הזה.

"סיני וגריוזים" ו"צפונות ואגדות" הם ספרי-עדות שמחברם הרכיב אותם מתוך מקורות גלויים וגנוזים, עתים על-פי רמזים וקטעים בלבד שנשתמרו מתוך מיכסים וקליפות שמבעדם אותתו לו... הספר האחד, המדעי, פעלו המקורי לחשוף שורשיה של דת ישראל, והשני, השירי, נסיונו להיות לפה לשיחת-סתרים של העם עם נפשו.

ז

יצירותיו הידועות ביותר של מ"ב הם סיפוריו. כינוסם מגיע אף הוא — כמו באוסף "צפונות ואגדות" — לכדי שליש של כתביו. ובנקודת-מוקד גם נפגש המספר מ"ב עם בעל-האגדה והחוקר שבו: בהבאת עדות, גביית עדות. סיפורי מ"ב הם סיפורים-עדים. אמנותו המובהקת רחוקה מלהיות "אמנות לשם אמנות". היא, אם מותר לחדש סיסמה, "אמנות לשם אמנות".

בסיפוריו מתאר מ"ב — אני חוזר על האמור לעיל — חייהם של שני דורות; של "האבות" בעיקר, יהודי העיירות, כפי שראה אותם וחי אתם בימי נעוריו על אדמת ארץ הולדתו, חבל פודוליה באוקראינה, בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת, ושל "הבנים", בני גילו שלו, כפי שהכיר אותם בימי למודיו — בשנות התשעים — כמקומות-תורה שונים במערב. מכאן העיירה ואנשיה, שמסגרת חייהם קבועה מזה דורות ואינם מודעים לכך שהקרקע בוערת מתחת לרגליהם, ומכאן עוזביה של עיירה זו שחתרו לחופים אחרים וספינותיהם נטרפו. אל שני מקורות אלה לסיפוריו — ובפרט הראשון — חזר שוב ושוב, אלא שגישתו הלכה והשתנתה, הלכה והעמיקה: למן התיאור הסובייקטיבי, של מעורב עם הנפשות הפועלות וחווה אותן מבשרו, דרך התיאור האובייקטיבי של היודע נפש הזולת ומדבר בעדה ונותן לה לדבר מלבה אל לבו, עד לתיאור המיתי אשר בו הגיבור ועלילת-חייו אחדים הם עם גורל השבת ומנת-חלקו התולדתי. לסיפורי מ"ב בשלוש הדרגות האלה — גם לראשונה — משותפת אותה התלת-מימדיות, רחוקה מן הריאליזם ומה גם מן הנאטורליזם, אך גם אינה נתפשת לרגשות רומנטית או גם למגמתיות כלשהי, לא לאידיאליזציה של הווי מסויים

מאד שהיה ואיננו עוד, ולא לביקורת תנאי-חיים מוגבלים ומגבילים שהיו חלק אינטגרלי של ההווי ההוא. בפרקיו העיוניים על אודות שירה ולשון הגדיר מי"ב את מידת-המספר המתבקשת על-ידו כ"כיבוש הסער": על הקביעה או על התביעה הזאת עונים במיוחד סיפורי הדרגה התיכונית של הסיפורת שלו, שהגדרנו מקודם כאובייקטיבית (רוכס ככולם סיפורים קצרים, מקובצים בהוצאה האחרונה של כתביו תחת השם "מאורעות ומעשים", המדגיש את מהותם) ומשמעותה הפנימית; המספר אינו שופט, הוא עד, ואם להשוותו לאחד מעורכי-הדיינים, הרי הוא קטיגור וסיגור כאחד.

מקומו של הסיפור בכותל-המזרח של יצירת מי"ב כולה מוכח אולי גם מכך, שהסופר עצמו מרבה להגדיר עצמו כמספר, או גם כאחד המספרים, כמתאר, כמשורר; מה שאין כן ביתר הרשויות של כתיבתו. בהקדמה לסיפור אחד יכתוב: "מעשים טובעים מאתנו המספרים, תיאור מעשים מאורגים בחיים, חזיונות משולבים ושארן העשייה הנשמע והנראה." ציור אחר סיים בשאלה ריטורית; "התחת אלהים המתאר?!" באחת הפתיחות הוא מצניע ואומר; "לא אמנות המשורר בידי, אך סופר ומזכיר אנוכי לעובדות ראשונות ומציין את טיפוס אנשים שנרשמו בזכרוני משכבר הימים." ולעומת זאת רשם בפיסקת-הפתיחה של אחד מסיפוריו האחרונים: "איני מאמין בתחיית המתים, אבל מאמין אני בתחיית דבר עבר וחלף או גם מת כמוחו של אדם. המשורר כל-יכול." אף מכנה משותף לכל אלה ישתמע מהפתיחה הידועה לסיפורו "פרה אדומה" — המשפטים שבהם הסביר, בצורה השירית המיוחדת לו, את מניעיו: "הנה אנו בני הדור [הקודם] הולכים למות, וקם אחרינו דור אשר לא ידע אבותיו ומהלך חייו בגולה, — והיה אם יקרא בספר ויבקש לדעת מהחיים האלה על-ידי קרי וכתוב, ידע מה היו חייו אז, ידע גם את האור גם את הצללים..."

א...אמנות לשם הצבת ציונים לחיים ולמתים.

ח

מבחינת הדמויות והעלילות ניתן לסווג את סיפורי מי"ב — המדובר בעיקר בסיפורי-העיריה שלו — לשלושה ראשים, וחלוקה זו תקביל גם במידת-מה לדרגות סיפורו בהתפתחותו: תיאורי טיפוסים, אשר אופיים הוא גם גורלם: סיפורי עלילה אשר המקרה הגורלי האחד, שבמרכז הסיפור, זורע אור על הדמויות וקובע את גורלן; וסיפורי דורות ('סאגה' בלע"ז) המעלים לפנינו קורותיו של בית אחד על שילשיו וריבעיו — וכל זה במסגרת האוטונומיה היהודית, הבלתי-מפורשת, שבאירופה המזרחית בימים ההם, ועל רקע של נוף-הנעורים שהתמיד לחיות בנפש הסופר ותוך כדי השראת אווירה המעבירה את הקורא מניה וביה מעבר לזמן ומקום לתוך ההתרחשויות.

אחד הסימנים — גם הסממנים — הבולטים של מי"ב המספר הוא הדיבור מתוך נפשם של גיבוריו. מה שמתרחש בלב הדמויות שהוא מספר-מעיד עליהן, לובש ניב אשר המתואר כאילו מחליף בינו לבין עצמו: הרהורי-בקול, חלומותי-בהקין, תגובותיו האינסטינקטיביות או גם השקולות הנובעות מחשבון-עולם... הווה אומר; זו בוודאי לא עדות-סתם, המבוססת על מראה-עיניים, אלא תפיסה בעזרת כל החושים, הנענים לתחושות הוולת ורושמים הנסתרות כנגלות. אם להשתמש בהגדרה לועזית-כללית, הרי מי"ב המספר הוא פסיכולוג (לאו דווקא פסיכואנליטיקן!). ובאחד מסידרת סיפורי-הזכרון, שבהם מצויים לפרקים גם משפטים עיוניים, הוא אף מודה על כך ותוך כך מנסח כלל גדול בתורת-הנפש: "הלא רק מספר אנכי היום, אבל הרשו לי לציין בזה תורה

אחת בתעלומת־הנפש; האדם הוא סכום החטא והאש העצורה בעצמותיו...” (משפט עיוני, לכאורה, שאמיתו המי־בית מתאשרת אצל גיבורי מי־ב המאוחר, בעל הרומאנים הקצרים ו”מרים”). המספר־העד כרושם מאורעות, ככרוניסטן של דור, ובו בזמן כמגלה טמירין שבנפשן של נפשותיו. ברם, המפתח לסיפורי מי־ב בכללותם, נמצא ונשאר ב”פשט” שלהם: גיבורים ודמויות שהיו, ומאורעות שהתרחשו, ממוארים על־פי סימניהם ותוך כדי מסירת סימנים וקורות־חיים (אין אצלו מעשה־הרכבה של קווי אופי או קטעי־עלילה מאבטיפוסים שונים לכלל בריאה חדשה); אך דרך התיאור על־ידי הסופר הזה הם מהווים חלק מעדות סביבתית ספציפית, סוציולוגית־היסטורית, ובו בזמן הם — משל לעולמים.

ט

מספר הדמויות והטיפוסים המובאים־מתוארים בסיפורי מי־ב עולה למאות: ברומן ”מרים” לבדו מופיעים יותר ממאה איש ואשה. האיפיון הוא על־פי הרוב תמציתי — עתים אפילו תוך כדי הסתפקות במשפט אחד; אך ההבדל בין דמות לדמות ניכר היטב. אופייני למספר — ובה כבר הגענו למידות באמנותו — שימוש ברמזים, בלשון קצרה; והמפתיע: אין הקיצור גורע ממידת האפיקן שבו, אולי אפילו נהפכים הדברים. כי התמציתיות שלו — בעיקר ביצירותיו מהמחצית השניה של שנות כתיבתו — אינה תלמודית כי אם תניכית.

מדור מיוחד בסיפורי מי־ב נושא את השם המפורש ”סיפורי תוגה”. ומעריכי מי־ב נוהגים בדרך כלל להדגיש את נימת העצב המאפיינת את המספר כטבועה בנפשו; וכשהם נתקלים אצלו בנעימה — שכנגד, מדברים על האירוניה שלו, גם על קורטוב של לעג. נכון יותר יהיה לדבר על ההומור של מי־ב — הומור דק־מן־הדק שלא תמיד יחושו בו — כעל אחת ממידותיו. הומור זה הוא סלחני, טוב־לב, נטול עקיצות כלשהן; והודות לו גובל התיאור, לא אחת, אפילו באידיליה. אך — אם בשחוק קל ואם בעצב עמוק — בכל מקום קיימת לה השתתפות המספר במוצאות את גיבוריו.

אמרנו השתתפות; עלינו להגדיר בדיוק־יתר ולומר רחמים. (בהכללה אפשר לומר, כי במאמרי מי־ב שולטת מידת־הדין, ובסיפוריו — מידת הרחמים). אחת מתופעות־החיים שהעסיקו אותו שוב ושוב: הטרגדיה של הירידה — אציל בעמו שירד מנכסיו, חפץ יקר המתגלגל מידיו של מי שידע לכבדו כערכו לידיים בלתי ראיות, נכשלים וקרבתנות החברה שהכלל מתעלל בהם. ונושא חוזר בסיפוריו: נערה כלילת־יופי ותום נמסרת, על פי נוהגי המשטר הפטריארכלי הבלתי־רחים לידי אותו הזר המשתלט עליה בתוקף שטר־קנין של חתן על בלתי־הולד. ובכלל: תיאורי מי־ב של נשים ונערות, הסבל והסבלנות של האשה העבריה והמרד הנחנק באיבו של הנערה — ייחודם בכך שהמספר, שסתר־י־נפשי־הזולת פתוחים היו לפניו, ידע גם אותה החידה הכמוסה בלב אשר הלב לא יגלה לעצמו.

י

הקריאה בסיפורי מי־ב — כשל אחד מסופרי־המופת של התקופה — תיתכן בכמה מישורים. נתחיל דוקא בצד התולדותי. הווי מסויים מאד מתואר בהם, ובתקופה מוגדרת; והעיקר, שהמציאות היהודית־העצמית בגולה, המהווה חלק אינטגרלי בחיי העם בפיזוריו בימים ההם, משתקפת מתוכם על מעלותיה וחסרונותיה. סיפוריו קרובים בזאת לרומן היסטורי — לאו דוקא למידותיו של הז'אנר הזה, אלא לתכנון. קריאה אחרת הייתי קורא לה: יהדותית־דתית. בסיפורי מי־ב שולט לוח השנה העברית, של שבת וחג, ושל ה”יום טוב” ויום־האבל; העדה

או הקהילה עם מוסדותיה והמטפלים בהם, המנהג והנהוג, וכפי שכבר נאמר: הספר, של קודש וחול — כל אלה וכיוצאים באלה (ובנוסח החסידי של הגלילות ההן) — מובאים בפני הקורא גם כחלק מהותי של הנפשות הפועלות בסביבה היחודית הזאת. קריאה סוציולוגית-חברתית תזכה למידע, עקיף או אפילו ישר, על האוכלוסין שבתוכם חיו היהודים ההם — על יחסי-הגומלין עם האציל הפולני, ששרד שם מימי גדולתו שחלפו, ועם הפקיד הרוסי, המייצג את השלטון, ובעיקר עם האיכר האוקראיני המהווה את עם הארץ. אך הקריאה-לשמה היא הפותחת אשנב-לחיים, כאשר הם הם, ודוקא מתוך המסגרת הצרה והספציפית ביותר, תאיר ותשפיע, תגע ותזעזע העלילה האנושית וגורלם של הנתונים בה, איש איש וחלקו, חיים חיים וליקחם.

אם נשווה את מי"ב עם מתארי העיירה המובהקים בספרות ישראל מתבקש העימות, קודם כל, עם מנדלי ושלום עליכם, שני האפיקנים היהודים שידעו לתאר את הטיפוס היהודי, או את היהודי כטיפוס, בצבעים עזים, מתוך ועל סמך סביבתו המשתקפת ומתנה את ייחודו כאחד. משניהם נבדל מי"ב בסגנונו (על משקל המאמר; הסגנון הוא הסופר), אשר עליו אפשר לומר: גם אם הוא ידבר אידיש הרי הוא עברי; וגם אם הוא נזקק ללשון הארמית, הרי הוא מקראי. אשר לי"ל פרץ, דומה שתהום פעורה בין אמנותו של מי שהתיר לרגשו להפליג עם נפשותיו בים הרמיון וההזיה, לבין דרכו של מי"ב הכובש את הסער אל מתחת לפני הים. קירבה מסויימת — מבחינה תימאטית-סביבתית — אפשר למצוא בינו לבין יהודה שטיינברג, אלא שאמנות זו, של בעל "סיפורי חסידים", נשאת בתחום הביתי, וזה חינה. כאשר נעלה את שמו של ברנר, שראה במי"ב כעין דמות-אב, הרי ניתן לראות בו, בכואב את מכאובו, כעצמו דמות ברדיצ'בסקאית, כאילו גיבור באחד מסיפורי מי"ב מחיי הבנים. נצביע עוד, מבין בני הדור הראשון אחרי מי"ב, על אישיות אמנותית מובהקת, שיש לראות בה כעין המשך והשלמה: דבורה בארון.

ספרות-העולם עדיין לא גילתה את מי"ב המספר, אך הוא משתייך אליה בפועל. נקודות-מגע אפשר למצוא הן בינו לבין מספרי-רוסיה הקלאסיים, כגון גוגול בעיקר, או לבין המספרים השווייציים של המאה הקודמת — גוטהלף התנ"כי ביסודו, וגוטפריד קלר, בעל מחזור סיפורי אנשי סלדוילה, עיירה מייצגת את בני ארצו. אפשר, בהקשר זה, להעלות גם את שמו של האמסון, אף הוא מספר מחיי שני דורות, על המושרשים בסביבתם ועל הנורדים הנעקרים, ואמן ההסתפקות ברמו.

אם ננסה להגדיר את יחודו של מי"ב כמספר תחילה — אך לא רק כמספר — מזדמנת לנו מימרה מסייעת, דברו השנון של ליכטנברג (בן המאה ה-18 וסופר נספח אל הקלאסיקה הגרמנית) על מהות האשה: "כל אשה, יאמר, נושאת אתה כפקדון את הצפונות של המין הנשי כולו: הוא הדין הן במלכה ככהונתה הרוממה והן בקבצנית ששבשפל המדרגה." על משקל זה ניתן לטעון כי כל יהודי בעולם נושא אתו את צפונות היהדות כולה, את מהות הילהיות יהודי. ייחודן של הדמויות בסיפורי מי"ב — היותן כאלה יהודים אשר כל אחד מהם ישא איתו את סוד השבט. אנשי העיירה, בזמנם ובמקומם, היו צאצאים של אבות רחוקים שכבשו את ארץ כנען לבני השבטים, ובו בזמן הם אבות-אבותיהם של החלוצים ששינו במאה העשרים את מפת-הדורות וקנו לעמם בפעם השניה אחיזה במולדתו. הווה אומר, שלשלת יוחסין זו, מדעת ושלא מדעת, היא מגת גופו

ונפשו של היהודי המופיע בגלריה הברדיצ'בסקאית, ולא-כל-שכן של הסופר
עצמו.

ובנקודה זו, המכרעת, נפגשים המספר והסופר מי"ב, בעל האגדה, והחוקר
וקורא הדורות.

חולון, ג' סיון, תשל"ח